

IV. УКРАЇНЬСЬКА ФІЛОСОФІЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК 130.3

Г.Ф. Карвацька

Національний університет “Львівська політехніка”

СКОВОРОДА І ГОГОЛЬ: ФЕНОМЕН “ЖИТТЯ–ЯК–ДОРОГА”

© Карвацька Г.Ф., 2003

Уперше здійснюється спроба дослідити життєвий та творчий шлях Сквороди і Гоголя через феномен “життя – як – дорога”. Використовується метод сходження від “поверхневих шарів” до того, що становить так і не розгадану таємницю життя Сквороди та Гоголя.

Tride is first made to invent the way of life and activity of Skovoroda and Hohol by a fenomen “Life - as way”. Is used a method of that consists of unknown secret of life ot Skovoroda and Hohol.

Творчість та життєдіяльність Г. Сквороди та М. Гоголя має якусь магічну приваблюючу силу, тому існує чимала кількість праць, присвячених їм, як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Проте предмет цього дослідження, оскільки він сформульований, ще не знаходив свого відображення у наукових розробках, хоча окремі аспекти проблеми, зокрема, роль народних традицій мандрування в духовному самотворенні та самозбереженні людини; значення екзистенціалістської проблематики (туга за красою, смуток, пошуки питання про істинний шлях буття; побожність) тощо були відображені у роботах В. Нічик, М. Поповича, О. Лосєва, В. Скуратовського, Ю. Барабаша, Н. Крутікової, М. Ласло-Куцюк, Р. Піч та ін.

У статті *вперше* була зроблена спроба *співставити* два велетні духовної культури під певним кутом зору – через феномен „життя-як-дорога”.

Завдання дослідження полягає:

– визначити значення феномена „життя-як-дорога” методом знімання шару за шаром, йдучи від поверхневих шарів до все більш глибоких, намагаючись проникнути до суті;

– показати *спрошеність* розхожого погляду на Г. Сквороду та М. Гоголя як проповідників втечі людини від світу, від реалій суспільного життя;

– розкрити „*незатребуваність*” тогочасним суспільством величезного духовного багатства Г. Сквороди та М. Гоголя;

– акцентувати увагу на *необхідності осмислення* почуття вдячності до буття, глибин любові до людей, розуміння свого призначення на Землі, цінності дружби, “веселіє” і “гру” серця, пророчі осяяння, які нам залишили у спадщину Г. Скворода та М. Гоголь.

У 2002 році минуло 280 років від дня народження Г.С. Сквороди – “першого нашого розуму” (І. Дзюба) та 150 років від дня смерті М.В. Гоголя – “нашого національного мученика” (Г. Маланюк), “блудного сина” України. У цих круглих датах є щось символічне, бо Григорій Скворода і Микола Гоголь – дві дивовижно глибокі, найбільш загадкові та складні постаті в розвиткові історії культури не лише української, а й світової.

Симптоматично, що Сковорода перед смертю, проживши довге життя, заповідав написати на хресті: “Світ ловив мене, але не спіймав”, а молодий Гоголь сказав: “Я почитаюсь загадкою для всіх”; і сквородинські і гоголівські слова стали пророчими. Час минає, а загадка залишається не розгаданою, западаючи в душу, бентежить розум. Чим більше заглиблюєшся у світ Сковороди та Гоголя, тим він постає складнішим, тим більше з’являється “шарів”, які потрібно подолати, щоб добратись до суті.

Може саме цим пояснюються з одного боку – напрочуд спрощені тлумачення їх життя та творчості, з іншого – вражаючий суб’єктивізм сприйняття, прочитання, і, зрештою, те, що як правильно відзначила Нічик В.М. стосовно Сковороди, “у творах мислителя є великі пасажі, сповнені числових символів, які не зрозумілі й досі, і від яких ми соромливо відвертаємо очі, вважаючи їх даниною містиці” [1, с. 72].

Фактично в контексті досліджуваної проблеми йдеться про оперування Сковородою та Гоголем магічними (священними) числами, які у них постають у незвичному ракурсі (“Кольцо” Сковороди, “Страшна помста” Гоголя та інші); про глибоко закодовану символіку імен, прізвищ як своїх власних, так і назв творів та персонажів, незважаючи на очевидне їх розшифрування (“Книжечка, що називається Silenus Alcibiadis, тобто ікона Алквіадська (Ізраїльський змії)”) Г. Сковороди, “Мертві душі” М. Гоголя та інші), вже не кажучи про їх раціональний містицизм, та поки що майже не досліджену тему “Сковорода, Гоголь та масонство” (крім констатації, що твори Г. Сковороди вперше видрукували масони (Д. Чижевський), що в творах Сковороди “стрічаються зовсім паралельні гадки і навіть фразеологія” [2, с. 130], які характерні для гуртків масонів та містиків (М. Грушевський), що найулюбленіший учень та друг Г. Сковороди – М. Ковалинський – був масоном, що мав відношення до масонства і друг М. Гоголя – Й. Вієльгорський, та оригінальну версію Канигіна Ю.М. про мотиви спалення М. Гоголем другого тому “Мертвих душ”). “Найвірогідніше таємні методики психоаналізу, гіпнотичного виховання (впливу) потрапили до Гоголя від котрогось із Толстих. І не виключено, що хтось із “компетентних”, прочитавши другий том “Мертвих душ” і побачивши, що в ньому розкритий зміст святині тамплієрів і Шотландської ложі (спадкоємиці тамплієрів), наказав спалити написане. Жартувати з масонами (Гоголь і графи Толсті це добре знали) було небезпечно. Отже, до всіх відомих душевних мук М.В. Гоголя навесні 1851 року додався “фактор ікс” – тиск таємних лож. Це і позбавило нащадків, тобто нас з вами, можливості прочитати останню працю генія” [3, с. 347].

Безумовно, все це потребує саме філософського осмислення життя й творчості Г. Сковороди та М. Гоголя, відтворення логіки становлення їх як оригінальних українських мислителів, котрі зуміли, як ніхто до них, акумулювати традиції української духовності, витоки яких сягають часів Київської Русі і перейняли унікальний досвід філософування своїх талановитих попередників. Для Сковороди – це передусім Іван Вишенський, Кирило Транквіліон-Савровецький, Паїсій Величковський та інші. Для Гоголя – духовний світ запорізького козацтва.

Безперечно, кожний із них був сином своєї епохи: Сковорода – XVIII ст., Гоголь – XIX ст.; на долю кожного випала місія стати “духовним мечем своєї доби”, завершити цілий пласт духовного розвитку свого народу, прокласти новий шлях, визначити нові морально-ціннісні орієнтири для розвитку людини, суспільства. Але було те, що глибинно об’єднувало їх, долаючи просторово-часові бар’єри, що, на мою думку, певною мірою може наблизити до розуміння загадки їх таємниці.

Це – “життя – як – дорога”.

Всім відоме друге ім'я Сквороди – “мандрівний філософ” (25 років ходив по рідній землі), а також нескінченні дороги Гоголя – Петербург, Італія, Єрусалим тощо.

В. Ерн пише про географію мандрювань Сквороди: Україна, Малоросія, іноді Таганрог, Воронізька й Орловська губернії, але в цих межах він пересувався майже невпинно. “Викохавши собі яку-небудь пасіку або ж гай,- оповідає В. Ерн, – Скворода імпровізував собі “пустинножителство” й залишався на однім місці, доки випадок хаотичного настрою не примушував його знов брати в руки ціпок” [4, с. 143].

Видатний російський історик С. Венгеров писав: “В эпоху создания “Ревизора” и “Мертвих душ”, т.е. до 1842 года, Гоголь, сидя в экипаже, провел в доподлинной России счетом около 50 дней” [5, с. 124]. Коли читаєш листи Гоголя, то майже фізично відчуваєш, як душа його кричить: “В дорогу! В дорогу! В дорогу на край світу!” “Боже! яка ти часом гарна, далека, далека, дорого! Скільки разів, як той, що гине і тоне, я хапався за тебе, і ти завжди мене великодушно виносила та рятувала! А скільки народилось у тобі чудових задумів, поетичних мрій, скільки було відчуття дивних вражень!” [6, с. 491].

Закономірно виникає запитання: які внутрішні пружини, внутрішня мотивація мандрівного життя Сквороди та Гоголя? Чому саме мандрювання, точніше “життя – як – дорога” має таку здатність об'єднувати різні покоління, різні народи? Адже саме своїм способом життя і близькі Сквороді і далекі в часі Сократ, Іван Вишенський і Транквіліон-Ставроецький і більш близький Паїсій Величковський (1722 – 1794) і саме через “життя – як – дорога” простежуються вражаючі паралелі Сквороди і Гоголя.

Отже, спробуємо проаналізувати феномен “життя – як – дорога”, знімаючи шар за шаром, намагаючись проникнути в глибини.

I. Буквальне, вузьке значення: як спосіб життя, життя в дорозі, в мандрах.

II. Скворода і Гоголь як найбільш яскраві, оригінальні виразники народної традиції мандрювання, яка в часи Сквороди вже склалася і відповідала своєрідним умовам українського життя, побуту України XVIII ст.; Гоголь у інших історичних умовах втілює цей “дух народу”, цю народну традицію.

Існують певні зовнішні риси подібності мандрювання Сквороди та Гоголя з мандрівниками із народу, навіть з мандрівними дяками (мається на увазі сам факт мандрювання), але справа тут - значно складніша.

Насамперед “життя-як-дорога” – це шлях для одиниць, у яких є “іскра Божа”, “дар Божий”, бо більшості він не під силу. У тих соціально-економічних та духовно-культурних обставинах то була, може, єдина можливість не втратити себе, зберегти свою душу від “клейкої стихійності світу”, від полону неправди емпіричного буття, від реальності зла, зрештою, від пристрастей, які роздирають людину. Не просто кинути виклик найважливішим потребам людини – улаштованості, осідлості (бажанню мати домівку, не бути безпритульним), людському спілкуванню (людина за своєю природою суспільна істота), органічній потребі мати своїх нащадків (реалізувати “символічне безсмертя”) тощо.

Скворода і Гоголь зробили свій вибір і на ньому також лежить печать новаторства: стара традиційна форма мандрювання збагачується новим змістом.

Це – особистісний самостійний свідомий вибір, у якому раціональне, свідоме нерозривно пов'язане з тим, що у Сквороди іменується “даймоном”, “духом”, у Гоголя – “даром пророчого ясновидіння”, “верховним натхненням”.

“Мандрівний ціпок, – пише про Сквороду В.Ерн, – єсть глибокий символ його духа” [4, с. 178]. Сам Скворода постійно твердив: “дух кличе”, “дух говорить”, “дух наказує”, і

він завжди слухався свого “духа” і ніхто і ніщо не могли його затримати. Більше того, Сковорода і Гоголь писали про те, що часто вони не хотіли їхати, йти, не знали куди йти, навіть йти, але вірили у вищу значність своїх внутрішніх відчужень і цілком на них покладались. Можна погодитись із М. Ковалинським, який оцінював всі ці раптові од’їзди Сковороди як вираз вищої розумності, вищої логічності, де неможливе стає можливим, звичайне – незвичайним, чудесне – простим.

Такий же особливий стан душі був характерний і для мандрів Гоголя.

Отже, мандрування Сковороди і Гоголя – то зовнішня форма життя, якій відповідає внутрішнє життя духу.

III. Сам процес творчості Сковороди і Гоголя нерозривно зв’язаний з їх мандруванням. Щоб творити, їм потрібно було мандрувати. Можна припустити, що природа України і так схожа на неї природа Італії, яку саме за це любив Гоголь, енергетично підживлювала Сковороду та Гоголя, а долання простору породжувало натхнення та ентузіазм, – все ж разом збагачувало світ їх почуттів. Згадаємо лише ліричні вірші Сковороди та блискучі сторінки, присвячені оспівуванню природи України у Гоголя. Дорога надихала Сковороду та Гоголя на нові ідеї, насичувала нові образи, в дорозі обдумувалися нові сюжети. В 1839 р. у листі до Шевирьова С.П. Гоголь писав: “Я покладаю багато сподівань на дорогу. Дорогою у мене звичайно розвивається і спадає на думку зміст; усі сюжети я обробляю у дорозі” [7, с. 261]. І, що дуже важливо, в дорозі продовжувався творчий діалог з друзями, про що неодноразово писали Сковорода і Гоголь.

Крім того, дорога, на мій погляд, сприяла розвитку закладеній в них від природи здатності до асоціативного мислення.

IV. “Життя-як-дорога” – це долання самотності Сковороди і Гоголя, незрозуміння їх світом. Мотиви самотності, туги, смутку, так характерні для предромантичної поезії XVIII ст. та романтизму XIX ст., стали для Сковороди та Гоголя суворою реальністю їх життя. Крик душі Гоголя із “Заповіту” у “Вибраних місцях із листування з друзями” породжують щемливий біль: “Співвітчизники, я вас любив; любив тією любов’ю, яку не висловлюють, яку мені дав Бог, за яку дякую йому, як за найкраще благодіяння, тому що любов ця була мені в радість та утіху серед найтяжчих моїх страждань” [6, с.178]. І вже зовсім тяжко читати рядки листа Сковороди до М. Ковалинського, де він пише про те, що як тільки він помічає, що хтось його любить, він готовий віддати йому половину днів свого життя, якби це було можливим і дозволеним. Так пронизливо відчувати здатна лише дуже самотня людина з надзвичайно вразливою душею.

V. Взагалі, проблема “людина-світ” є центральною і для Сковороди, і для Гоголя, хоча розуміння природи людини, образу світу були різними. Простежується тенденція: як тільки Сковорода та Гоголь починають переживати кризу в стосунках зі світом, вони вирушають у дорогу. У зв’язку з цим цікаво проаналізувати сучасну психоаналітичну інтерпретацію образу “дорога”. Дорога – це “бажання позбутися неприємностей” (до речі, “спалення” інтерпретується як “згораюча енергія”) [8, с. 49, 77].

Однак, це питання потребує подальшого аналізу, зазначу лише одну суттєву відмінність. Оскільки у Сковороди, на відміну від Гоголя, відсутній трагічний відтінок образу світу, то і “життя-як-дорога” у нього сприймається спокійніше, лагідніше. Доказом цього може бути хоча б остання дорога, яка веде у вічність – смерть Сковороди і Гоголя.

Сковорода вмирав спокійно, філософськи прийнявши смерть, Гоголь усе життя боявся смерті і його останніми словами були: “Лестницю! Дайте мне лестницю!” (знову дорога).

За Сковородою: “пізнавши нетлінну і істинну людину не вмирає, і смерть над ним не має влади” [9, с. 72], бо “справжні люди”, що досягли високого рівня духовності, переходять зі сфери смертного фізично-біологічного життя в сферу вічного духовного існування. “Чому ми так тікаємо від смерті? – Смерть нас сховає. Коли ж вона зробить нас невидимими, тоді зможемо по-справжньому існувати” [9, с. 88].

Отже, слід боятися не фізичної смерті, а духовної, а для цього потрібно визволити людину від хвороби смерті душі. Цю точку зору поділяв і Гоголь.

VI. “Життя-як-дорога” – це усвідомлене невпинними пошуками, здобутками і втратами моральне право Сковороди і Гоголя бути дороговказом для інших людей.

За їх принципами “істинна людина”, “сравжня людина” – творець, людина, спрямована на добро, на любов. Але куди йти людині у цьому жорстокому світі, як очиститися, здобути душевний мир, радість, любов?

Відповідь на це Сковорода дає у байці “Годинникові колеса”. “У людей з різними природними нахилами і життєві шляхи різні. Одначе всім кінець один – чесність, лад і любов” [10, с. 97], а Гоголь у “Размышлениях о Божественной Литургии” нагадує тим, хто йде “вперед”, що Бог є любов.

Роздумуючи над проблемами добра і зла, обидва доходять висновку, що зло, паскудство, байдужість, мертвий застій мають свою реальність у власній душі людини. Тому кожна людина мусить чинити добро, щоб примножувати його у світі.

У них різні засоби викриття зла, вад людських. Сковорода – вчитель, просвітитель, Гоголь – викривач неправди життя, зла засобом сміху, який набуває у нього вбивчу, якусь демонічну силу.

Кожний по-своєму, розбуджує у людей погаслу совість, закликає їх до пошуків правди, добра, гармонії, до пізнання і усвідомлення своєї душі, до любові.

VII. Врешті, “дорога-як-життя” – це неймовірні зусилля Сковороди і Гоголя протягом усього життя спрямовані на реалізацію своєї великої місії, свого призначення на землі, яку вони чітко усвідомлювали. “Створив мене Бог і не приховав від мене призначення мого. Справа моя – д у ш а і м і ц н е д і л о ж и т т я” [6, с. 252 – 253].

Співзвучними з цими Гоголівськими словами є й Сковородинські думки про необхідність просвітлення людської душі, його ідеї про “сродну працю”. Ставши вже давно хрестоматійними, вони вкрай затьмарили болюче питання про ціну, яку заплатили Сковорода та Гоголь за своє прозіння тогочасного життя і людської природи. Як Б. Паскаля вжахнуло усвідомлення самотності та загубленості людини в безмежних просторах мовчазного Космосу і від цього почуття він тридцятишестирічним помирає, так Сковороду і Гоголя¹¹ жахає безодня зла у світі, в якому вони живуть, а також мертвотність людей, жалюгідність і нікчемність їх існування. Був необхідний прорив від темряви до світла, від “чорноти душевної” до її “висвітлення”, потрібно було розкрити людям весь жах їх життя, “всю глибину сучасної мерзенності” (Гоголь), показати шлях до щастя. Сковорода прямо вказує, що це “шлях царський, верховний, гірний..., відкритий лише для людей вибраних” [9, с. 71]. Сковорода акцентував увагу на необхідність веселості духу, куражу, а Гоголь, згідно з образною характеристикою Є.Маланюка, “є явищем типowo “нічним...”

¹ До речі, всі езотерики вважають, що дух Паскаля втілювався в Гоголя, а Лев Толстой називав Гоголя – “наш русский Паскаль”

“місячним” і “як своєрідний “місяць”, “або згущував тіні на й без того тінювих явищах нашого історичного життя, або й освітлював їх, але світлом фантастично-чарівним, часто зловісним, якимсь демонічним і страшним” [11, с. 72].

У результаті Сквороду вважали диваком, а Гоголя – занадто самовпевненою людиною, навіть психічно хворою (під кінець свого життя). Обидва – “не від миру цього”. Остання теза потребує коментарів.

Відомо, що стосовно Сквороди і Гоголя існує точка зору, що природа зробила помилку: вони “заблукали в нашу позитивну цивілізацію” (В. Розанов) і з’явилися “не в належний час і не в належному місці” [12, с. 437]. Певною мірою це так: своїм стилем життя та творчістю вони значно випередили свою епоху. Скажімо, всю глибину роздумів Сквороди про дар життя

Час життя дорогоцінний

Ми ж тебе не бережемо!,

або палке Гоголівське “Клянусь! людина вартує того, щою її розглядати з більшою зацікавленістю, ніж фабрику або руїну”, – ми починаємо потрохи усвідомлювати лише в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

У переломні моменти нашої історії не менш симптоматичною постає проблема незатребуваності суспільством видатних особистостей. Найвірогідніше мав рацію французький філософ – інтуїтивіст А. Бергсон, який писав, що коли енергетика особистості розбалансована із колективним біополем, то особистість гине (за аналогії бджоли без вулика). Можливо “бездонна глибина і таємниця” [13, с. 262] життєвого та творчого шляху Сквороди і Гоголя частково криється і в цьому.

“Усі – писав Гоголь в “Авторській сповіді”, – більш-менш згідні називати теперішній час перехідним. Усі, більш ніж коли-небудь раніше, нині відчують, що с в і т в д о р о з і (виділено мною – Г.К.), а не біля причалу, навіть і не на ночівці, не на тимчасовій станції чи на відпочинку” [6, с. 428].

Дорога до істини, добра і краси, як говорили Скворода і Гоголь – пряма, головне: не збитись з неї на манівці.

1. Скворода Гр. Дослідження, розвідки, матеріали. – К., 1992. 2. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992. 3. Канигін Ю.М. Шлях аріїв. Україна в духовній історії людства. – К., 1998. 4. Ерн В. Скворода Г.С. Жизнь и учение. – М., 1912. 5. Венгеров С. Собрание сочинений. – СПб, 1913. – Т. 2. 6. Гоголь Н.В. Собрание сочинений. В 7-ми т. Статьи. – М., 1986. – Т. 6. 7. Вересаев В.В. Гоголь в жизни: Сист. свод подлин. свидетельств современников. – Харьков, 1990. 8. Менгетти. Словарь образов. – Л., 1991. 9. Скворода Гр. Твори. У 2 т. – К., 1961. 10. Скворода Гр. Сад пісень. Вибрані твори. – К., 1972. 11. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. 12. Ефименко А.Я. Философ из народа. – СПб. Южная Русь. 1905. – Т. 2. 13. Розанов В.В. Уединение. – М., 1990.